

Monika Wiśniewska
ORCID 0000-0002-8877-8807
Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk

Praxis sequitur theoriam
Wychowanie i edukacja w kulturach, religiach i światopoglądach, red. Eugeniusz Sakowicz,
Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała
Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2020, ss. 277.

Praxis sequitur theoriam
Wychowanie i edukacja w kulturach, religiach i światopoglądach,
ed. Eugeniusz Sakowicz, Warsaw: Cardinal Stefan Wyszyński
University Press, 2020, 277 pp.

The article analyses the most important threads picked up by the authors of the collective work titled *Wychowanie i edukacja w kulturach, religiach i światopoglądach* [*Upbringing and Education in Cultures, Religions and Worldviews*]. They reflect on how and to what extent religious, ideological and cultural factors determine the approach to both institutional and home education in communities from different parts of the world. They also present various educational models and value systems developed on the basis of ethnonational and cultural specificity.

Keywords: world religions, educational concepts, worldview

Słowa kluczowe: religie świata, koncepcje wychowawcze, światopoglądy

Kultura, religia, światopogląd stanowią czynniki kształtujące teleologiczny i aksjonormatywny fundament wychowania, przenikają przestrzeń społeczną i środowisko wychowawcze, zarówno naturalne (rodzina), jak i celowe (organizacje, stowarzyszenia) oraz instytucjonalne (szkoły i inne placówki oświatowo-wychowawcze).

Z powyższym twierdzeniem próbują zmierzyć się autorzy monografii *Wychowanie i edukacja w kulturach, religiach i światopoglądach*, która ukazała się nakładem Wydawnictwa Naukowego Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w 2020 r. Jej redaktor, a zarazem autor wstępu i czterech rozdziałów, Eugeniusz Sakowicz, jest cenionym religioznawcą, profesorem nauk teologicznych, kierownikiem Katedry Religiologii i Dialogu Międzyreligijnego

w Instytucie Dialogu Kultury i Religii Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, członkiem Komitetu Nauk Teologicznych Polskiej Akademii Nauk, konsultorem Rady do Spraw Dialogu Religijnego Konferencji Episkopatu Polski oraz autorem ponad 400 publikacji naukowych i popularnonaukowych¹. W przygotowywaniu monografii wzięło udział grono pracowników naukowych – religioznawców, kulturoznawców, filozofów i pedagogów, ale także praktyków. Wśród nich znaleźli się: Ashenafi Abebe, Maria Boużyk, Leonard Fic, Ewa Kurek Jacek Milewski, Daria Modro, Jan Perszon, Alina Rynio, Piotr Stawiński, Dariusz Stępkowski oraz Paweł Szuppe.

Większość rozdziałów publikacji to opracowania o charakterze przeglądowym, które zbierają oraz interpretują wyniki dotychczasowych badań, a zatem stanowią podsumowanie aktualnego stanu wiedzy na temat określony w tytule. Warto dodać, że od czasu ukazania się monografii wydane zostały już kolejne interesujące pozycje, chociażby zbiór esejów autorstwa socjologa Andre Beteille'a pt. *Universities at the Crossroads*². Autor nakreślił specyfikę kręgu kulturowego Indii oraz porównał uniwersytety indyjskie z europejskimi. Omówił również bariery, jakie współcześnie utrudniają upowszechnienie edukacji w Indiach, zwłaszcza nieadekwatną do potrzeb sieć szkół, a także ograniczenia wynikające z determinantów społeczno-kulturowych, związanych z podziałem kastowym, praktycznie wciąż istniejącym. Z kolei temat analfabetyzmu w Indiach poruszyła w swojej najnowszej pracy Beata Pietkiewicz-Parreck³. Wspomnieć ponadto należy o tegorocznej publikacji pokonferencyjnej *Chrześcijaństwo w świecie islamu. Dialog – posłannictwo – świadectwo* pod redakcją Bogusława Żero i Eugeniusza Sakowicza⁴.

Recenzowana monografia podzielona została na cztery zasadnicze części, z których pierwsza dotyczy największych religii świata, to jest: hinduizmu, buddyzmu, judaizmu, islamu oraz chrześcijaństwa (s. 15–100); druga wybranych kultur etnicznych i narodowych, przede wszystkim etiopskiej, romskiej,

¹ Spośród najnowszych zob. np. E. Sakowicz, *Dialog Kościoła z islamem według dokumentów soborowych i posoborowych (1963–1999)*, Warszawa 2000; *idem*, *Czy islam jest religią terrorystów?*, Kraków 2002; *idem*, *Principia dialogu Kościoła katolickiego z religiami Dalekiego Wschodu i Indii w świetle nauczania Soboru Watykańskiego II oraz dokumentów posoborowych*, Warszawa 2006; *idem*, *Rozmowy o islamie i dialogu*, Lublin 2007; *idem*, *Religie ludów pierwotnych*, Lublin 2009; *idem*, *Religie niechrześcijańskie w Polsce*, Lublin 2009; *idem*, *Religioznawstwo*, Lublin 2009; *idem*, *Dialogue and Identity and Other Studies*, Lublin 2020.

² A. Beteille, *Universities at the Crossroads*, Oxford University Press, Oxford 2020.

³ B. Pietkiewicz-Parreck, *Analfabetyzm w Indiach. Źródła, dynamika, programy przemian i działania naprawcze*, Instytut Pedagogiki UW, Wrocław 2021.

⁴ *Chrześcijaństwo w świecie islamu. Dialog – posłannictwo – świadectwo*, red. B. Żero, E. Sakowicz, Zakład Poligraficzny Z. Gajek, Natalin 2021.

purytańskiej oraz żydowskiej (s. 103–148); trzecia ruchów ideowych i z pogranicza systemów (s. 151–221), natomiast czwarta, ostatnia, tematyki ludowej oraz jej wpływu na wychowanie (s. 225–277). Autorzy poszczególnych rozdziałów podają podstawowe instrumentarium pojęciowe, budują problemowo-chronologiczną narrację, omawiają teoretyczne podstawy i cele wychowania, ideał wychowawczy, struktury oraz instytucje, przy pomocy których wdrażane są specyficzne dla danej grupy koncepcje wychowawcze. Określają także status nauczycieli, analizują oddziaływanie wychowania religijnego na ucznia, jego rodzinę i wspólnotę.

Część pierwszą otwiera artykuł Leonarda Fica na temat wychowania w hinduizmie. Jak wyjaśnia Fic, celem pedagogiki w religii hinduskiej jest skierowanie wychowanka na drogę, na której odnajdzie „jedność ciała, umysłu i ducha” (s. 15), zjednoczenie „nieśmiertelnej jaźni” z *brahmanem* (s. 16). Echa podobnych teorii – zjednoczenia z bytem absolutnym – znaleźć można w pozostałych omawianych tu religiach (s. 40, 41, 87, 88, 89). Interesujące i uporządkowane chronologicznie oraz problemowo rozważania Autora dotyczą kręgu kulturowego i terytorium Indii. Hinduizm jako religia światowa posiada jednak swoich wyznawców w wielu państwach i kulturach. Czy współcześni wyznawcy hinduizmu, np. w Stanach Zjednoczonych, wychowują swoje dzieci, tak jak ich współwyznawcy w Indiach? Może warto poszerzyć perspektywę geograficzną, kulturową oraz ramy czasowe opracowania? Pomocą służyć może szersze wykorzystanie literatury przedmiotu, m.in. wspomnianych wyżej nowych publikacji. Zabrakło tu też, moim zdaniem, odwołania się do artykułu Michała Nowickiego o źródłach edukacji religijno-filozoficznej w hinduizmie; tekst opublikowany został zresztą stosunkowo niedawno⁵.

Fic przedstawił również temat wychowania w buddyzmie. W wychowaniu buddyjskim dostrzegł rolę środowiska rodzinnego, w którym dziecku przekazywano *dharmę* (doktrynę buddyjską), a za wzór postępowania stawiano Buddę. Fic zatrzymał się nad specyfiką tradycji buddyjskiej, w której szczególnie doceniano samowychowanie, autorefleksję, kształtowanie umiejętności kwestionowania rzeczy, a więc krytyczne podejście do zastanej rzeczywistości (s. 47), co miało bezpośrednie przełożenie na kształt relacji rodzic-dziecko czy specyficznej relacji mistrz-nauczyciel, przypominającej w tym przypadku raczej dwóch wzajemnie pouczających się mistrzów, co stało w opozycji do silnie zhierarchizowanej relacji guru-uczeń w hinduizmie (s. 45).

W rozdziale poświęconym wychowaniu w judaizmie, Autora zainteresowały „czasy biblijne” Izraela. Za podstawę swoich rozważań Sakowicz przyjął księgi

⁵ M. Nowicki, *Nauki dla wyzwolenia w okresie Upaniszad, czyli u źródeł hinduskiej edukacji religijno-filozoficznej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2019, t. 56, s. 67–80.

biblijne oraz inne źródła hebrajskie. Wnikliwie wytłumaczył wiele terminów odnoszących się do wychowania dziecka żydowskiego (s. 55–56), przy czym zauważył, że wskazania wychowawcze płynące z religii Izraela skierowane były nie tylko do dzieci i młodzieży, ale również „narodu wybranego”. Skupił się przede wszystkim na aspekcie moralnym. Judaizm ukazany został jako religia wzywająca do „posłuszeństwa Jahwe”, do poszanowania norm moralnych, zwłaszcza Dekalogu. Nauczanie, formacja judaistyczna dokonywały się – jak zauważył Autor – przez dawanie przykładu, do czego zobowiązane było najbliższe otoczenie wychowanka: rodzina, wspólnota religijna. Wychowanie do „słuchania Jahwe” dokonywało się przez „wpajanie” Tory, uczestnictwo w publicznym czytaniu Prawa, w kulcie i celebracjach religijnych (s. 66).

W rozdziale poświęconym edukacji w islamie, Autor zatrzymał się z kolei na epoce średniowiecza. Pokazał etapy rozwoju religijnego muzułmanów oraz instytucje edukacji islamskiej (madrasy). Przypomniął, że w centrum islamu i opartego na religii wychowania, znajdował się Koran, uważany za źródło najwyższej wiedzy. Od szóstego roku życia szkolny wysiłek wyznawcy Allaha dotyczył w pierwszym rzędzie zapamiętania wersetów Koranu, przy czym samo rozumienie świętej księgi uznawano za cel drugorzędny (s. 77). Sakowicz wskazała na uwarunkowania, które zadecydowały o powstaniu w środowisku muzułmańskim edukacji na poziomie wyższym (s. 78–79). Były to uczelnie nie tylko o charakterze religijnym, ale i świeckim, choć w życiu wyznawców islamu nie wprowadzano podziału na *sacrum* i *profanum* (s. 80). Autor wspomniął o wybitnych uczonych muzułmańskich, takich jak Ibn Sina, Awicenna czy Ibn Rushd (s. 81).

Na temat tradycji edukacyjnej Kościoła katolickiego wypowiedziała się Alina Rynio. Przypomniała, że wychowanie i edukacja w chrześcijaństwie oparte zostały na chrześcijańskiej koncepcji człowieka, a ta z kolei na personalizmie i humanizmie chrześcijańskim (s. 91). Systemy te zakładają prymat osoby, z uwzględnieniem jej wymiaru ontologicznego, etyczno-aksjologicznego, społeczno-kulturowego oraz – według Autorki pomijanego w innych nurtach i kierunkach – wymiaru transcendentnego, czyli teologiczno-religijnego (s. 91). Najważniejszym hasłem pedagogiki chrześcijańskiej było wychowanie integralne, otwarte na transcendencję, obejmujące wszystkie sfery życia człowieka (s. 87): biologiczną (wychowanie fizyczne), psychologiczną (wychowanie umysłowe), socjologiczną (wychowanie społeczne i obywatelskie), moralną (wychowanie moralne), ekologiczną i kulturową (wychowanie międzykulturowe) i duchową (wychowanie religijne, chrześcijańskie).

Część drugą monografii wieloautorskiej otwiera rozdział Ashnafiego Abebe, poświęcony wychowaniu w kulturze etiopskiej. Autor zwraca uwagę, że Etiopia, jeden z najbiedniejszych krajów świata, gdzie odsetek dzieci objętych nauką jest

bardzo niski, pozostała jednocześnie przykładem społeczności, w której rodzina, wspólnotowość, wzajemność, gościnność, respekt wobec starszych znajdowały się na szczycie piramidy wyznawanych wartości. Rodzina postrzegana tu była jako najważniejsza instytucja wychowująca (s. 110). Autor informuje czytelnika o złożoności kraju, o czym przesądziła różnorodność kulturowa, wieloetniczność mieszkańców Etiopii oraz położenie geograficzne i wydarzenia historyczne, a zatem opisując wychowanie w Etiopii, należy wziąć pod uwagę wiele zmiennych, które w sumie składają się na niejednorodny obraz badanego zagadnienia (s. 109).

Własne obserwacje na temat wychowania dziecka romskiego przedstawił Jacek Milewski, współzałożyciel oraz długoletni dyrektor Parafialnej Podstawowej Szkoły Romskiej w Suwałkach. Zaznaczył, że życie codzienne Romów toczy się w zorganizowanej w sposób patriarchalny, wielopokoleniowej i wielodzietnej rodzinie (s. 112). Cyganie nie wytworzyli własnej religii, przyjmowali najczęściej tę, która była dominująca na terenie osiedlenia (s. 112). Milewski przeanalizował problemy związane z wychowaniem i edukacją dzieci romskich. Wyraził niepokój niskim stopniem realizacji obowiązku szkolnego przez Romów. Oceniał, że do edukacji na poziomie średnim i wyższym podchodzą oni z nieufnością, traktując ją poniekąd jako zdradę rodzimej społeczności. Zmiany w podejściu tej grupy etnicznej do edukacji uznał za możliwe, ale w sposób ewolucyjny, przy zachowaniu dużej elastyczności oraz wdrażaniu ponadstandardowych działań. Autor ma na myśli przede wszystkim poszanowanie tradycji romskiej. Przeciwny jest natomiast narzucaniu rozwiązań, które byłyby wygodniejsze z punktu widzenia kraju osiedlenia (s. 121). Refleksję Milewskiego mogłyby wzbogacić ustalenia zawarte w rozprawie doktorskiej Moniki Pakury pt. *Sprawność językowa i komunikacyjna dzieci romskich. Wielokulturowość a dyglosja*, Katowice 2019⁶.

Piotr Stawiński przybliżył temat wychowania w rodzinie purytańskiej w Nowej Anglii w XVII w. Autor scharakteryzował tę zorganizowaną zbiorowość jako zorientowaną społecznie, patriarchalną, tworzoną przez rodziny przypominające „małe republiki”, przekonane o leżącej na nich odpowiedzialności za rozwój moralny dzieci i wspólnot, dbające o zachowanie prawa i moralności, m.in. poprzez kontrole rodzinne i sąsiedzkie. Tak rozbudowany system „policyjny”, oparty na krewnych i sąsiadach – tłumaczy Stawiński – choć współcześnie kojarzy się raczej negatywnie, w ówczesnych realiach pełnił rolę ochrony przed nadużyciami aparatu sprawiedliwości (s. 129–131). Autor polemizuje ze stereotypami na temat wychowania purytańskiego, spo-

⁶ https://rebus.us.edu.pl/bitstream/20.500.12128/10990/1/Pakura_Sprawnosc_jezykowa_i_komunikacyjna_dzieci_romskich.pdf [13.11.2021].

tykanymi często w literaturze beletrystycznej. Wskazuje na wyniki nowych badań, w tym historycznych, oraz konieczność rewizji dotychczasowych poglądów (s. 125, 132–133).

Ostatni w tej części rozdział napisała Ewa Kurek, która podjęła temat psychoreligijnego funkcjonowania dzieci żydowskich w żeńskich klasztorach na terenie okupowanej Polski. Autorka zwróciła uwagę na odmiennosć doświadczeń tej grupy od pozostałych wychowanków przebywających pod opieką zakonnic (s. 147). Artykuł ważny, poruszający, wywołujący w czytelniku wiele emocji, ale i budzący kontrowersje, zwłaszcza jeśli chodzi o katolicką edukację religijną, która z jednej strony miała ocalić życie, z drugiej jednak za bardzo przeciążała nadwyrężoną psychikę dzieci (zob. s. 147). Autorka podaje dane statystyczne, nie powołując się przy tym, niestety, na źródła. Potrzebny byłby tu klasyczny aparat naukowy w postaci przypisów, odsyłających czytelnika do wyników badań (s. 137).

Część trzecią *Ruchy ideowe oraz z pogranicza systemów* rozpoczyna rozdział Dariusza Stępkowskiego pt. *Kształcenie a (para)religia w koncepcjach pedagogicznych Friedricha Schleiermachera i Bronisława F. Trentowskiego*. Autor na zasadzie kontrapunktu zestawił ze sobą teorie i pojęcia obu myślicieli: Schleiermacherowskie *Bildung* z teozofią Trentowskiego, a także „wykształcenie” u Trentowskiego z pojęciem „religii” u Schleiermachera (s. 164). Ważnymi tezami różnicującymi obie wizje wychowania pozostają „wszystko z towarzyszeniem religii” u Schleiermachera (s. 158, 165) oraz ideał „bogocłowieka” u Trentowskiego (s. 163, 166). Zaletą opracowania jest uchwycenie ponadczasowych koncepcji uniwersalnych, które w pewnym stopniu odnaleźć można we współczesnych dyskursach z zakresu filozofii pedagogiki.

Paweł Szuppe naświetlił problem edukacji w nowych ruchach religijnych, w tym ruchu New Age, z których większość powstała w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. Wśród nich pojawiły się takie, które założyły własne szkoły, np. Kościół Scjentologiczny, Sahaja Yoga, Międzynarodowe Towarzystwo Świadomości Kriszny, a nawet uczelnie wyższe, np. Kościół Zjednoczeniowy, Medytacja Transcendentalna, Brahma Kumaris (s. 173). Szuppe zauważył, że ruchy te stały się atrakcyjną alternatywą dla osób stroniących od silnie zinstytucjonalizowanych religii. Oferują swoim członkom możliwość doświadczania głębokich doznań religijnych, ich przewodnicy formułują szybkie i proste odpowiedzi na skomplikowane pytania o charakterze fundamentalnym, a grupy te dostosowują się do mentalności, potrzeb i pragnień ludzi współczesnych, dając im poczucie bycia kimś wybranym, wyjątkowym, wtajemniczonym. Realizują ponadto potrzeby zaangażowania społecznego poprzez prowadzenie działań charytatywnych, akcji na rzecz pokoju, równości, braterstwa. Organizują kursy, szkolenia, terapie (s. 171–172). Autor zauważa, że wymienione ruchy, zwłaszcza

New Age ze swoją antropozofią, wiele mówią o wychowaniu i edukacji do wolności, „są to jednak tylko słowa, które często pozostają bez pokrycia” (s. 182). Właściwie wydaje się, że tylko w tym rozdziale podjęty został odważniej i wyraźniej problem zagrożeń związanych z rozdźwiękiem między teorią a praktyką wychowania w poszczególnych religiach, kulturach i systemach, między założeniami ideowymi a rzeczywistością. Pozostawia to czytelnika z pytaniem o to, czy inne, wymienione w książce religie, ruchy, grupy są idealne i nie ma w nich zagrożeń?

Pedagogiczny aspekt wschodnich sztuk walki zarysowała Daria Modro, instruktorka *karate shotokan*. Frapujący i aktualny temat, jaki wydaje się ważny w czasach, gdy rodzice w różnych państwach i kulturach mogą korzystać z potencjału wychowawczego sztuk walki. Artykuł napisany został z perspektywy katolickiej, a jednym z istotniejszych problemów, z którym Autorka próbuje się zmierzyć było to, czy szkoły walki wschodniej nie kłócą się z chrześcijaństwem (s. 183). Z kolei rozważania nad wychowaniem i edukacją w zglobalizowanym świecie i kulturze omówiła Maria Bouzyk. Analizując fundamenty tego zjawiska, Autorka zestawiała je z pojęciami podstawowymi dla filozofii, takimi jak prawda, dobro, piękno oraz z terminami teologicznymi, jak świętość (s. 208).

Część czwartą *Pedagogia przekazu ludowego* otwiera artykuł Sakowicza pt. *Aspekt wychowawczy zwyczajów i obrzędów ludowych*. Służy on pomocą w zrozumieniu pedagogicznego przesłania ludowości i teologii ludowej. Autor zwraca uwagę na wartości płynące z kultury ludowej, takie jak szacunek dla lokalnej tradycji, duma, patriotyzm lokalny (s. 235). Sakowicz przypomniał postać Edmunda Bojanowskiego, XIX-wiecznego społecznika, który inspirowany m.in. tradycją i pobożnością ludową zakładał pierwsze ochronki wiejskie (s. 239–251). Wątek ludowości w wychowaniu poruszył także Jan Perszon w rozdziale *Wychowawczy wymiar pobożności ludowej. Casus Kaszuby*. Scharakteryzował czynniki kształtujące kaszubski model wychowania, wskazał na specyfikę kultury kaszubskiej, siłę tradycji, międzypokoleniowy proces przekazu treści kulturowych we wspólnocie rodzinnej i wiejskiej (s. 254).

Podsumowując, *Wychowanie i edukacja w kulturach, religiach i światopoglądach* to wartościowa praca, dedykowana przede wszystkim pedagogom, nauczycielom, rodzicom uczniów oraz wiernym Kościoła katolickiego w Polsce (s. 8). Wydaje się, że zjawiska takie jak wielokulturowość, wieloetniczność i multi-religijność zglobalizowanego świata, które coraz szerzej obecne są również na gruncie polskim, stanowią dostateczny powód, by tego typu publikacje docierały do rąk polskich czytelników. Wskazują bowiem, jak ważnym zadaniem jest kształtowanie – poprzez poznanie – wzajemnego szacunku i tolerancji oraz że pozytywną alternatywą dla homogenizacji kultury pozostaje jej humanizacja (zob. s. 7, 9–10).

Sakowicz już we wstępie przestrzega przed takimi zagrożeniami, jak ideologizacja, fanatyzm, etnocentryzm, dezawuowanie odmiennych światopoglądów, a także manipulacja, autorytaryzm pedagogów, uprzedmiotowienie wychowanków, rozdzwięk między teorią a praktyką, dysonans aksjologiczny. Instytucje wychowawcze nie mogą stać się „centrami deprawacji niewinnych” (s. 9). W tym kontekście, nawiązując do zasady *praxis sequitur theoriam*, warto zastanowić się, czy założenia ideowe poszczególnych systemów potwierdza praktyka, a jeśli tak, to w jakim stopniu? Czy wzniosłe, szlachetne idee znajdują swoje odzwierciedlenie w życiu wyznawców, członków wspólnot, społeczności?⁷

Autorzy monografii w swoich analizach uwzględnili, choć tylko w pewnym stopniu, uwarunkowania historyczno-kulturowe, geograficzne oraz szereg innych zmiennych poddających się kategoryzacji, dzięki czemu monografia może stanowić punkt wyjścia do dalszych badań, pogłębionych i komparatystycznych.

Z pewnością ważnym zadaniem, którego realizacja dałaby możliwość prowadzenia analiz i konstruowania syntez porównawczych, byłoby naszkicowanie zarysu teoretycznego, który poprzedziłby część zasadniczą monografii, pomagając w strukturalnym oraz problemowym ujednoczeniu narracji poszczególnych jej rozdziałów. Interesującym doświadczeniem oraz wzbogaceniem dyskursu nad wkładem religii i kultur w dzieło wychowania byłoby zaproszenie do współpracy nad monografią szerszego grona ekspertów.

Bibliografia

- A. Beteille, *Universities at the Crossroads*, Oxford University Press, Oxford 2020.
- Chrześcijaństwo w świecie islamu. Dialog – postannictwo – świadectwo*, red. B. Żero, E. Sakowicz, Zakład Poligraficzny Z. Gajek, Natalin 2021.
- M. Nowicki, *Nauki dla wyzwolenia w okresie Upaniszad, czyli u źródeł hinduskiej edukacji religijno-filozoficznej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2019, t. 56, s. 67–80.
- B. Pietkiewicz-Parreck, *Analifabetyzm w Indiach. Źródła, dynamika, programy przemian i działania naprawcze*, Instytut Pedagogiki UW, Wrocław 2021.
- D. Radziechowski, *Analiza „theoria” i „praxis” drogą do identyfikacji „humanum” (Boecjusz, Wojtyła)*, „Studia Theologica Varsaviensia” 2010, nr 2, s. 161–176.
- https://rebus.us.edu.pl/bitstream/20.500.12128/10990/1/Pakura_Sprawnosci_jezykowa_i_komunikacyjna_dzieci_romskich.pdf.

⁷ Por. D. Radziechowski, *Analiza „theoria” i „praxis” drogą do identyfikacji „humanum” (Boecjusz, Wojtyła)*, „Studia Theologica Varsaviensia” 2010, nr 2, s. 161–176.